

آثار و نتایج فرهنگ انتظار در کلام امام علی علیه السلام و نهج البلاغه

علی اخترشهر^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۵

چکیده

هدف از پژوهش حاضر بررسی ویژگی‌های آثار و نتایج فرهنگ انتظار از دیدگاه اسلام در کلام امام علی علیه السلام و بر مبنای کتاب نهج البلاغه است. سؤال پژوهش حاضر بر مؤلفه‌های فرهنگ انتظار از منظر آثار و نتایج از دیدگاه نهج البلاغه استوار است و در مقام پاسخ، این فرضیه را به محک آزمون می‌گذارد که مؤلفه‌های آثار و نتایج فرهنگ انتظار در کلام امام علی علیه السلام و از دیدگاه نهج البلاغه بر چهار عنصر معرفتی، ارزشی، رفتاری و احساسی، عاطفی متکی است. در این پژوهش روش گردآوری داده‌ها مبتنی بر روش اسنادی، روش تجزیه و تحلیل داده‌ها تحلیل محتوا و ملهم از ادبیات نظری مربوط به فرهنگ انتظار است. جامعه آماری این تحقیق شامل کلام امام علی علیه السلام و کتاب نهج البلاغه است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در کلام امام علی علیه السلام و در نهج البلاغه، مؤلفه‌ها دارای درهم تنیدگی و به هم پیوستگی خاصی است. با این حال در بین شش آثار و نتایج فرهنگ انتظار ذکر شده، بیشترین آثار فرهنگ انتظار مربوط به احساس حضور و نظارت امام عصر عجل الله تعالی فرجه له (تقوای الهی) است، و جهاد با نفس و رسیدن به ارزش‌های اخلاقی (وفاق و همبستگی)؛ ایجاد روحیه مقاومت و پیشرفت (حرکت و پویایی)؛ اطاعت از اوامر الهی و خودسازی خود و دیگران (جهاد با نفس)؛ امیدبخشی در برابر ظلم و فساد (ظلم ستیزی)؛ قرب به حق تعالی و تکامل روحی و معنوی (مقام بندگی)؛ به ترتیب در ردیف بعدی هستند. این امر نشان می‌دهد که آثار و نتایج فرهنگ انتظار از منظر امام علی علیه السلام نهج البلاغه، بیشتر بر امر اجتماعی است تا فردی.

واژگان کلیدی

امام علی علیه السلام، فرهنگ انتظار، مهدی عجل الله تعالی فرجه له، نهج البلاغه.

مقدمه

بازآفرینی و اصلاح معرفت دینی در زمینه انتظار فرج همواره کانون توجه منتظران واقعی

۱. استادیار گروه معارف اسلامی واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران (akhtarshahr@liau.ac.ir).

بوده است که ایجاد کارکردی متفاوت از خوانش‌های رقیب خود دارد؛ تا در آن صورت برداشت نشود که انتظار فرج ابزاری برای تخدیر جامعه شیعه و ابزاری کنترلی در جهت عدم تقابل و جهاد با حکام ستمگر و مستکبر عصری و توجیه بی‌مسئولیتی امت است؛ بلکه برای گسترش عدل، مبارزه با ظلم و ستم و نفی وضعیت نامطلوب با جایگزینی با شرایط بهتر و آماده‌سازی برای دوران فرج و ظهور است. اولین درس عملی از موضوع مهدویت این است که نابود کردن بنای ظلم در سطح جهان، نه فقط ممکن است، بلکه حتمی است. عصر غیبت، دوران تربیت شیعه و تجهیز و آماده‌سازی فکری، روحی و عملی بشریت برای انقلاب اسلامی است. از این رو، صرف صبوری بر وضعیت موجود و بی‌عملی در آن نفی گردیده و بر اقدام عملی مناسب و کنشی به هنگام و کوششی برای ساخت حیات طیبه تأکید شده است.

انتظار فرج به معنای نفی عقلانیت نیست؛ بلکه ذات عقل فطری بشر به دنبال تحول خواهی دائمی در راستای جلب منافع درازمدت و ابدی برای بشریت مطابق با نقشه الهی است. لذا مفهوم انتظار در تقابل با توقف، بازگشت به عقب، تحجر، ایستایی، شورشگری آتارشیستی و نپذیرفتن هیچ نظم و قاعده‌ای، تخریب، هنجارشکنی و نفی قانون قرار دارد. به عبارتی، در این نگاه، انتظار فرج هیچ‌گاه به وضع موجود رضایت نداده و برای آن، یک فرایند بی‌انتهای به مثابه ارزش‌های الهی برای بهره‌مندی از تمام استعداد و سرمایه انسانی و ظرفیت‌های ملی و جهانی قائل است.

عقیده به امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و اعتقاد به این‌که یک روزی دست قدرتمند الهی این دنیای فرو رفته در منجلاب ظلم و فساد را به اوج اعتلاء انسانی خواهد رساند و بشر را از ظلم و استضعاف نجات خواهد داد و بساط استکبار و ظلم را در دنیا برخواهد چید و حاکمیت بر بشر به ملاک روز و زر نخواهد بود، اعتقاد به این مسئله در زندگی انسان معتقد دارای آثار و نتایج ارزنده‌ای است. مخصوصاً این‌که این آثار و نتایج از دل کتاب گرانسنگ نهج‌البلاغه و کلام امام علی علیه السلام بیرون آورده شود.

بیان مسئله

نهج‌البلاغه یکی از تراث و میراث ارزشمند امیرالمؤمنین علیه السلام است که موضوعات مهم و متعددی مانند، خداشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، عدالت، سیاست‌ورزی، کشورداری مباحث تربیتی مورد توجه قرار گرفته است. از جمله مباحثی که در گفتارهای مختلف به آن

پرداخته شده، بحث مهدویت و فرهنگ انتظار است. بی تردید آشنایی با شخصیت و سبک زندگی امام علی علیه السلام می تواند سهم بزرگی در فهم ابعاد مختلف دین داشته باشد. سوال اساسی این است که از دیدگاه نهج البلاغه آثار و نتایج فرهنگ انتظار را در چه ابعاد و مولفه های است؟. مسئله انتظار جزء لاینفک مسئله مهدویت است. آزان کلید واژه های اصلی فهم دین و حرکت اساسی و عمومی و اجتماعی امت اسلامی به سمت اهداف والای اسلام است. انتظار، یکی از پربرکت ترین حالات انسان است. آنهم در انتظار دنیایی روشن از نور عدل و داد. «یملأ الله به الارض قسط و عدل» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۶)

خداوند متعال به دست او، سرزمین بشری و همه ی روی زمین را از عدالت و داد گستری پرخواهد کرد. بنابراین نباید گذاشت که شیطان ها و ظلمان و دشمنان طواغیت عالم در این امر تصرف کنند و امید را در دل مومنان خاموش کنند. اگرچه کار قدرتمندان دنیا از قدیم برای این امر بود که قضایا را طوری تصویر کنند، که دیگر هیچ چاره ای نیست.

غیر تسلیم و رضا کو چاره ای * در کف شیرین خون خواره ای. (مولوی، دفتر ششم، بخش ۱۶) در حالی که نفس انتظار و امید به انسان جرئت اقدام و حرکت و نیرو می بخشد (آیت الله خامنه ای، ۱۳۷۲/۱۱/۸) لذا باید انتظار کشید و این انتظار دارای آثار و نتایج وسیعی است. مخصوصاً آن که فرهنگ انتظار را در کلام و کتاب نهج البلاغه مولی موحدین علی بن ابی طالب علیه السلام جستجو کرد. در این پژوهش به دنبال یافتن و تحلیل مهم ترین مؤلفه های فرهنگ انتظار در کلام امام و خطبه ها و نامه های نهج البلاغه هستیم. از مهم ترین دلایلی که ما را بر آن داشت تا آثار و نتایج فرهنگ انتظار را در کلام حضرت علی علیه السلام پیگیری کنیم، این بوده که بهتر است فرهنگ انتظار را از آموزه ها و رهنمودهای کسی استخراج کنیم که خود اولین کسی است که به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله ایمان آورده و مدت ها در کنار او بوده و اولین امام شیعیان و حدود پنج سال خلیفه مسلمین بوده است. پس می توان گفت که با کامل شدن نزول قرآن و اكمال دین در واقعه غدیر، مهم ترین مؤلفه های انتظار و فرهنگ انتظار شکل گرفته و می توان آنها را در کلام حضرت علی علیه السلام مشاهده کرد می توان با استفاده از کلام و کتاب نهج البلاغه به تعالیم حقیقی اسلام دست پیدا کرد و در واقع این کتاب در زمینه شناخت حقیقی از یک اسلام واقعی در جنبه های مختلف عبادی، سیاسی، اخلاقی و اجتماعی رهگشاست.

پیشینه پژوهش

در باب فرهنگ انتظار مقالات متعددی نوشته شده است از جمله آن‌که؛ حسین سوزنچی (۱۳۸۳) در مقاله، مهدویت و انتظار در اندیشه استاد مطهری؛ به این جمع‌بندی می‌رسد؛ تحقق سعادت فرد بماهو فرد، لزوماً به معنای تحقق سعادت جامعه بماهو جامعه نیست؛ چرا که هر دو اصالت دارند و زمانی می‌توان واقعاً سعادت انسانی را محقق شده دانست که افزون بر سعادت فرد، سعادت جامعه نیز محقق شود.

نوروزی و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله موانع و آفات انتظار، به این نتیجه می‌رسد که؛ موانع و آفات، حاکی از آن است که عوامل بروز موانع و آفات در برخی موارد مربوط به منشاء و گاه در نگرش و عملکرد متولیان امور دینی و فرهنگی و گاه در سوء برداشت نظری و سوء عملکرد پیروان این اعتقاد عظیم و تحول‌آفرین است.

سحرخوان (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با نام؛ راهبردهای مقاومت در دوره انتظار از منظر قرآن کریم، به این جمع‌بندی می‌رسد که دروه انتظار، برجستگی فرهنگ مهدویت در جهان و نقش مهم مقاومت اسلامی برای زمینه‌سازی ظهور را نمایان می‌کند. این راهبردها را می‌توان در سه حیطه بینشی، گرایشی و رفتاری توجه نمود.

فهیمی (۱۳۹۷) در مقاله؛ نقش انقلاب اسلامی ایران در گسترش فرهنگ انتظار، به این جمع‌بندی می‌رسد که، انقلاب اسلامی جوامع بشری را به سمت این امید در آینده سوق داده که با بهره‌گیری از کارکردهای مثبت انتظار، زمینه برای پذیرش مصلح جهانی تحقق خواهد یافت.

حسین‌الادری (۱۳۸۹) در مقاله؛ فرهنگ انتظار؛ به این نتیجه می‌رسد که؛ موضوع انتظار و امید به قیام یک مصلح جهانی که به وضع نابه‌سامان جوامع بشری سامان بخشد و تبعیض‌ها، بی‌عدالتی‌ها، جنگ و خونریزی و مفساد را از محیط زندگی انسان‌ها برچیند، یکی از مسائلی است که ادیان و مذاهب مختلف روی آن تکیه می‌کنند. و آن را عامل مؤثری برای حرکت‌های فردی و اجتماعی دانسته که غالباً به جنبش‌های ضداستعماری می‌انجامد.

با بررسی به عمل آمده معلوم می‌شود که بیشترین مقالات در باب فرهنگ انتظار بوده است و مقالات کمی در باب آثار و نتایج فرهنگ انتظار به چشم می‌خورد. و از همه مهم‌تر در باب آثار و نتایج فرهنگ انتظار در کلام و در کتاب نهج‌البلاغه امام علی علیه السلام کار علمی و پژوهشی مکتوب انجام نگرفته است و این یکی از محسنات این پژوهش است.

ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت و اهمیت شناخت وضع موجود فرهنگ انتظار در جامعه ناشی از ضرورت و اهمیت کارکردهای آن در جامعه اسلامی است. اگر پدیده‌ای در حیات اجتماعی نقش حیاتی داشته باشد، آگاهی از بود و نبود، ضعف و قوت و جستجو برای بهبود وضعیت آن نیز مسئولیتی حیاتی است.

روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل اسنادی مفاد خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های امام علی علیه السلام درباره فرهنگ انتظار، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. برای این پژوهش فیش برداری به‌عنوان ابزار گردآوری داده‌ها استفاده گردید که طی آن مجموعه جملات، عبارات و مضامین موجود در کلام، خطبه‌ها، نامه‌ها، و حکمت‌های امام علی علیه السلام در نهج البلاغه که در این زمینه آمده است مورد بررسی قرار گرفته است. سپس به جمع‌آوری و مطالعه مقالات و کتب مرتبط با موضوع پرداختیم و آنچه قابل استفاده بود را به صورت مستند در لیست‌هایی جمع‌آوری نموده و در تحلیل و تفسیر فرمایشات حضرت علی علیه السلام از این منابع بهره بردیم.

بحث

۱. مفاهیم و چارچوب نظری پژوهش

الف) فرهنگ انتظار

آموزه مهدویت، مجموعه معارف منسجم و نظام‌مند درباره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است. به عبارت بهتر؛ اعتقاد به وجود تمامی که وارث فرهنگ وحی است و جهانیان در انتظار او به سر می‌برند. برخی از عناصر و مؤلفه‌های آموزه مهدویت عبارتند از: انتظار و ویژگی‌های جامعه منتظر قبل از ظهور، جایگاه امامان در عالم هستی، جامعه موعود و آرمان شهر مهدوی... هر یک از این مؤلفه‌ها یا ترکیب آنها می‌توان اصولی راهبردی به دست آورد؛ اصولی که راهنمای عمل ما در عرصه‌های مختلف حیات جمعی و جهانی باشد (پورسیدآقایی، ۱۳۸۶: ۶). فرهنگ انتظاریکی از این اصول‌های آموزه‌های مهدوی می‌باشد. انتظار حالتی نفسانی است مبتنی بر توجه کردن به یک چیز و آرزو کردن و طلب تحقق آن است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲: ۴۹۷) و در معنای اصطلاحی دینی؛ انتظار مثبت، یعنی نشستن در مسجد، در

حسینیه، منزل، و دعا کردن و فرج امام زمان علیه السلام را از خدا خواستن و کاری به کار جهان نداشته باشی که در آنچه می‌گذرد، بلکه انتظار یعنی اندیشیدن در کاستی‌ها و کمبودها و تلاش برای رفع معایب و نواقص (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۱ش: ۱۶-۱۷) یعنی فرهنگی که نمی‌گذارد مردم تسلیم ظلم شوند. بنابراین انتظار با چهار ویژگی به همراه است:

نخست: عدم اکتفا به واقعیت‌های موجود و به تعبیری اعتراض به وضع موجود؛

دوم: اقدام برای رسیدن به مطلوب؛

سوم: توجه به وجود واقعیتی متعالی؛

چهارم: امکان دست‌یابی به واقعیت مطلوب شناخته می‌شود.

این همان چیزی است که توماس اسپریگنز در کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی* به آن اشاره می‌کند. از منظر او هدف نظریات سیاسی فراهم آوردن «بینش همه‌جانبه» از جامعه سیاسی است. بینش همه‌جانبه‌ای که از مشاهده بی‌نظمی در زندگی سیاسی آغاز می‌شود و مراحل ذیل به ترتیب زیر است: ۱. مشاهده بی‌نظمی؛ ۲. تشخیص علل آن؛ ۳. ارائه راه‌حل؛ ۴. اقدام (اسپریگنز، توماس، ۱۳۷۰ش: ۲۲). نتیجه این رفتار، همانا کسب آثار و نتایج فرهنگ انتظار است. به عبارت دیگر وقتی فرهنگ انتظار در جامعه اسلامی براساس چهار رکن اصلی شکل گرفت، یعنی اعتراض به وضع موجود، تشخیص، راه‌حل و در مرحله چهارم اقدام، در آن صورت است که ما به آثار و نتایج فرهنگ انتظار دست خواهیم یافت. زیرا در دوره غیبت حضرت مهدی علیه السلام مشکلات و پیشامدهای سختی به وقوع می‌پیوندد؛ به گونه‌ای که اعتقادات بسیاری از مردم در نتیجه این امور سست می‌شود. برای جلوگیری از دچار شدن به چنین خطراتی، هشدارهای زیادی همراه با روشنگری‌های لازم در رهنمودهای امام علی علیه السلام دیده می‌شود: محمد بن مسلم از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که آن حضرت از پدران بزرگوارش و آنها از امام علی علیه السلام روایت کردند که ایشان فرمود: منتظر فرج (امام زمان) باشید و از عنایت و توجهات خداوند ناامید نشوید. همانا محبوب‌ترین کارها در نزد خداوند عزوجل انتظار فرج (امام زمان) است. آن‌گاه در ادامه بیان فضیلت انتظار فرمود: کسی که منتظر امر ما (فرج امام زمان) باشد، مانند رزمنده‌ای است که در راه خداوند به خون خود آغشته شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۰۴). همچنین زید بن صوحان عیدی گفت:

یا امیرمؤمنان علیه السلام کدام یک از اعمال در نزد پروردگار عالم محبوب‌تر است؟ حضرت فرمود: انتظار فرج (همان: ۱۲۲).

در کلام امام علی علیه السلام واژه انتظار مفهومی بس ژرف و پرجا دارد، توگویی انتظار زیباترین و کامل‌ترین جلوه بندگی حق تعالی و نماد همه ابعاد دینداری در دوران پس از حضور است؛ تا آن‌جا که امیرمؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «انتظار فرج، برترین عبادت‌هاست» و نیز از حضرتش نقل است: منتظر فرج باشید و از رحمت الهی ناامید نشوید که محبوب‌ترین کارها نزد خدای عزوجل، انتظار فرج است. به همین دلیل منتظران در فرهنگ اسلامی از جایگاه والایی برخوردارند و تعابیر فخیمی در تجلیل از مقام و مرتبت ایشان وارد شده است. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

آن‌کس که به ریسمان ما چنگ زند، فردا در فردوس برین با ما خواهد بود و کسی که منتظرش ماند، مانند شخصی است که در راه خدا در خون خود غوطه‌ور باشد (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۶۱۶).

عبدالعظیم حسنی رحمته الله علیه از امام جواد علیه السلام، از امیرالمؤمنین این‌گونه روایت می‌کند: قائم ما غیبتی طولانی در پیش دارد؛ بشارت باد آن‌کس را که در دوران غیبت بر دین خود پابرجا ماند و در پی به درازا انجامیدن غیبت امامش به سنگدلی دچار نگردد. او در روز رستاخیز با من و در درجه من خواهد بود (همان).

لذا انتظار از گرانبارترین تکالیف شرعی و مسئولیت‌های دینی است. کشف این ویژگی انتظار، فهم راز عظمت پاداش منتظران را ساده‌تر می‌کند.

ب) مهدویت و چارچوب نظری بحث

در اندیشه اسلامی، حجت خدا در زمین و جانشین او بر بندگانش در زمان حاضر، قائم منتظر عجل الله تعالی فرجه الشریف از خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله است. او کسی است که به نام و نسب، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله از وی خبر داده است. او زمین را پراز عدل و داد می‌کنند، چنان‌که از جور و ستم پر شده است. خداوند دینش را به سبب او بر همه ادیان چیره و پیروز می‌گرداند هرچند مشرکان نپسندند. خداوند با دستان وی شرق و غرب جهان را خواهد گرفت تا آن‌که در زمین جایی نماند مگر آن‌که در آن فریاد اذان برآورند و همه دین از آن خدا گردد. عقاید یاد شده، چکیده ده‌ها روایت نقل شده از طریق شیعه و سنی است. تواتر و قطعی‌الصدر بودن این روایات را شماری از احادیث مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اجماع کرده، آن را نزد خود مسلم تلقی نموده‌اند. لذا اندیشه مهدویت و فرهنگ انتظار همواره مورد توجه قرآن و امامان معصوم مخصوصاً امام علی علیه السلام بوده است. در قرآن کریم روزی وعده داده شده است که حق پرستان و صالحان جهان، وارثان زمین خواهند شد.

قدرت و حکومت جهانی را به دست خواهند گرفت و اسلام بر همه ادیان چیره خواهد شد. «در زبور نوشتیم که بندگان شایسته من وارث زمین خواهند شد» (انبیاء: ۲۱) و اراده کرده‌ایم که بر ناتوان‌شدگان منت بنهیم و آنان را پیشوایان و وارثان زمین گردانیم (قصص: ۵). براساس روایات رسیده از اهل بیت علیهم‌السلام مصداق کامل وعده الهی و اراده مستمر الهی است که در بسیاری از روایات بر ظهور مهدی موعود عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف تطبیق شده است.

با مراجعه به منابع روایی و تاریخی، فهمیده می‌شود که موضوع غیبت، یکی از مهم‌ترین و دغدغه‌آمیزترین موضوعات سده‌های نخست هجری بوده است. سخنان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان معصوم علیهم‌السلام درباره مهدی و غیبت او، از حدود دویست سال پیش از غیبت کبرا، یعنی از اوایل قرن دوم هجری در صحیفه‌ها و نوشته‌های متعددی به همت یاران و شاگردان ائمه علیهم‌السلام گردآوری شده است. این امر نشان می‌دهد که مسئله مهدویت و انتظار در قاموس روایی اهل بیت علیهم‌السلام، از اهمیت به‌سزایی برخوردار بوده است. در اندیشه امام علی علیه‌السلام بالغ بر چهل حدیث در باب امام مهدی علیه‌السلام آمده است (سیدنژاد، ۱۳۹۷ش: ۱-۴۷) و همین‌طور در کتاب ارزشمند *نهج‌البلاغه* بالغ بر ۲۶ بار واژه مهدی، ۶۹۴ بار واژه انتظار؛ ۵۲ بار واژه آخرالزمان آمده است.

در اندیشه مهدویت در فرهنگ شیعی به علت گره خوردن با آن با اعتقاد به امام‌حی و غایب از اهمیت و جایگاه ممتازی برخوردار است و دارای ظرفیت‌های، کارکردها و آثار متعددی است؛ و در حوزه‌های فردی و اجتماعی آثار و پیامدهای بسیاری دارد. بیشترین آثار و کارکردهای مهدویت، با بحث انتظار گره خورده است. ضرورت انتظار صحیح و امید به آینده، محوری‌ترین و اصلی‌ترین موضوعی است که در آموزه‌های مهدویت بر آن تأکید شده است. در حقیقت، انتظار، عملی آگاهانه همراه با آمادگی و مجاهدت در سطوح مختلف فکری، اخلاقی و عملی، برای ساختن آینده‌ای روشن براساس برنامه و نقشه الهی است.

مهم‌ترین کارکرد انتظار فرج، حفظ و ارتقای روحیه تحرک و پویایی در جهت تکامل معنوی، احیای معارف و دستورات آسمانی و نشر حقایق دینی و زمینه‌سازی برای عمل به آموزه‌های مذهبی در میان افراد جامعه است که مردم را به سوی زندگی همراه با معنویت و توأم با امید به آینده و حرکت با شوق و قانع نشدن به وضع موجود سوق می‌دهد.

انتظار فرج آمادگی جامعه در حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاق و تربیتی، فرهنگی و اجتماعی و سیاسی است که موجب می‌شود تا آرمان‌گرایی و نشاط و پویایی و وظیفه‌شناسی و

روح امید در افراد زنده شود. از همین رو، بعضی محققان، آثار و نتایج فرهنگ انتظار را در حوزه فردی و اجتماعی می‌دانند. و بعضی دیگر آثار آن را در حوزه‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی می‌دانند.

به نظر گلاک و استارک (Glock, C. Y., & Stark, R1965) علی‌رغم این‌که همه ادیان جهانی در فروعات و جزئیات با هم تفاوت دارند ولی در حوزه‌های کلی همچون ابعاد اعتقادی، معرفتی، مناسکی و فکری با هم، همخوانی و مشابهت وجود دارد.

یک بُعد اعتقادی یا باورهای دینی، فردی که هویت دینی دارد، براساس دین، بعضی از اصول اساسی آن را پذیرفته است و انتظار می‌رود پیروان آن دین بدان‌ها اعتقاد داشته باشند. دو بُعد مناسکی یا اعمال دینی شامل اعمال دینی مشخص همچون عبادت، نماز، شرکت در آئین دینی خاص و روزه گرفتن است که انتظار می‌رود در هر دین به جا آورده شوند. سه بُعد فکری یا دانش دینی مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های مبنایی در مورد شناخت هر دین است که پیروان باید آنها را بدانند.

چهار بُعد تجربی یا عواطف دینی ناظر به عواطف، تصورات و احساسات مربوط به داشتن ارتباط با خدا و یا واقعیتی غایی یا اقتداری متعالی است.

بعضی دیگر از محققان، مقوله دینداری و فرهنگ انتظار را بر سه وجه معرفتی، رفتاری و عاطفی می‌دانند و بُعد فکری و دانشی را در ابعاد دیگر ادغام می‌کنند.

اما به نظر می‌رسد جامع‌ترین مطالعه آن است که همه ابعاد آثار و نتایج فرهنگ انتظار مورد توجه قرار گیرد.

از مهم‌ترین آثار و نتایج فرهنگ انتظار در کلام امام علی علیه السلام را می‌توان موارد ذیل دانست:

- قرب به حق تعالی و تکامل روحی و معنوی (مقام بندگی)؛

- امیدبخشی در برابر ظلم و فساد (ظلم‌ستیزی)؛

- احساس حضور و نظارت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف (تقوای الهی)؛

- اطاعت از اوامر الهی و خودسازی خود و دیگران (جهاد با نفس)؛

- ایجاد روحیه مقاومت و پیشرفت (حرکت و پویایی)؛

- جهاد با نفس و رسیدن به ارزش‌های اخلاقی (وفاق و همبستگی).

از مهم‌ترین دلایل آثار و نتایج فرهنگ انتظار در کلام امام علی علیه السلام احوال مردم آخرالزمان است. شاید بتوان گفت که بیشترین مطالب مربوط به معارف حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف که از زبان

حضرت علی علیه السلام نقل شده، به تبیین اوضاع آخرالزمان و وقایعی اختصاص دارد که در آن دوره رخ می‌دهد. امیرمؤمنان علیه السلام ضمن توضیح و تحلیل آن پیشامدها، چگونگی مقابله با آنها را بیان می‌کند. این حوادث، شامل مسائل فرهنگی، اجتماعی، اخلاقی و تربیتی می‌شود. بسیاری از این ویژگی‌ها دست‌کم در دوره ما در بعضی از عرصه‌ها جود دارد که از طریق فرهنگ انتظار می‌توان، جامعه را از آثار منفی آنها در امان نگه داشت. حضرت فرمودند: روزی خواهد آمد که سخن‌چین‌ها مقرب خواهند شد و افراد بدکار زیرک خوانده می‌شوند، افراد باانصاف را ناتوان به شمار می‌آورند، صدقه و انفاق در راه خدا را غرامت می‌پندارند، صلۀ رحم و آمد و شد با خویشاوندان را با منت انجام می‌دهند و بندگی و اطاعت از خدا را وسیله فخرفروشی برای مردم قرار می‌دهند (نهج البلاغه، حکمت ۹۸). اصبح بن نباته می‌گوید:

شنیدم که امیرمؤمنان علیه السلام فرمود: در آخرالزمان که بدترین زمان هاست وقتی روز قیامت نزدیک شود، زنانی بدون حجاب ظاهر می‌شوند؛ در حالی که زینت‌های آنها پیدااست و در برابر دیدگان مردم رفت و آمد می‌کنند (صافی گپایگانی، ۱۴۲۲ق: ۴۲۶).

همچنین امام علی علیه السلام فرمود:

زمانی برای مردم خواهد آمد که فقط شکم‌شان همت و هدف آنها خواهد بود. شرف و اعتبارشان به کالا و اموال‌شان بستگی خواهد داشت (متقی هندی، ۱۴۱۹ق: ۱۹۲).

بنابراین از منظر امام علی علیه السلام اوضاع و احوال قبل از ظهور، همراه با سختگی و مشقت‌های زیادی است. مردم در آن زمان، بزرگی را گرمی نمی‌دارند و به کوچک رحم نمی‌کنند؛ زمین از ظلم و ستم پُر خواهد شد و سال‌های پراز فریب و نیرنگ در پیش است. در این سال‌ها، راستگویان به عنوان دروغگو و دورغگویان به عنوان راستگو شناخته می‌شوند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۴۵). حضرت بعد از بیان اوضاع و احوال آخرالزمان، چاره‌اندیشی و تدابیری را بیان می‌کنند که مهم‌ترین آنها فرهنگ انتظار می‌باشد:

پس در آن زمان، وای! وای! که مردم چه حال و روزی خواهند داشت و همواره فریاد برخواسته از دل آنها از فریادرسی خواهد بود و انتظارگشایش و توقع فرج در حال و کار خود خواهند داشت و آن‌گاه است که لحظه پیش‌بینی شده، یعنی ظهور حضرت نزدیک خواهد بود (همان: ۱۹۲).

۲. یافته‌های پژوهش

همان طوری که اشاره شد، اندیشه مهدویت در فرهنگ شیعی دارای اهمیت و جایگاه

ممتازی است و علاوه بر آثار نتایج آن، کارکردهای متعددی دارد که بیشترین آنها در حوزه انتظار فرج گره خورده است. انتظار صحیح و امید به آینده به همراه آگاهی و آمادگی در همه عرصه می‌تواند، آینده‌ای روشن را برای جامعه اسلامی فراهم آورد. تبیین اندیشه صحیح و آگاهی و آمادگی زمانی می‌تواند رهگشا باشد که این اندیشه برگرفته از امام معصوم مخصوصاً امام علی علیه السلام باشد.

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه بعد از بیان ویژگی‌های عصر آخرالزمان، به ارائه راهکار می‌پردازد که ما از آن تحت عنوان آثار و نتایج فرهنگ انتظار برمی‌شماریم. حضرت معتقدند، فرهنگ انتظار، آثاری دارد که این آثار ما را از خطرات آخرالزمان حفظ خواهد نمود. از جمله آثار و نتایج فرهنگ انتظار عبارتند از:

الف) قرب به حق تعالی و تکامل روحی و معنوی (مقام بندگی)

یکی از آثار و نتایج فرهنگ انتظار قرب به حق تعالی و تکامل روحی و معنوی و به عبارت دیگر مقام بندگی است. در واقع کسی که اعتقاد به وجود امام مهدی علیه السلام دارد، از آن جا که آن حضرت مرکز تفضلات الهی و نقطه اصلی و کانون رحمت حق است، با ایشان رابطه‌ای معنوی برقرار می‌کند و توفیق بیشتری برای برخورداری از وسایل عروج روحی و تقرب به سوی خدا دارد. به همین دلیل فرد منتظر، در توسلات معنوی خود، امام عصر عجل الله تعالی فرجه را مورد توجه و نظر دائمی قرار داده و به آن حضرت توسل می‌جوید. نفس پیوند قلبی و تذکر و توجه روحی به آن مظهر رحمت، قدرت و عدل حق تعالی، انسان را رشد داده و تعالی می‌بخشد و وسیله پیشرفت او را از نظر معنوی و روحی فراهم می‌کند (شفیعی، ۱۳۹۸: ش: ۶۶۱). در اندیشه امام علی علیه السلام این پیوند معنوی و روحی به خوبی قابل مشاهده است. زیرا امام علی علیه السلام راه عبادت درست، راهی می‌داند که همه وجود آدمی را متوجه خود می‌کند و فطریات آدمی را در بستر فطرتش به سوی کمال رهنمون سازد. امیرمؤمنان علی علیه السلام فرمودند: ای مردم! آن که راه آشکار را ببیند، به آب می‌رسد و آن که بی‌راهه را پیش گیرد، در بیابان سرگردان می‌ماند و از تشنگی می‌میرد «أَيُّهَا النَّاسُ، مَنْ سَلَكَ الطَّرِيقَ الْوَاضِحَ وَرَدَّ الْمَاءَ وَ مَنْ خَالَفَ وَقَعَ فِي السَّبِيلِ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۰۱). امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام هدف عبادت را فرمانبرداری خداوند می‌داند و روش‌های مختلف عبادات را مفری برای کنار گذاشتن خود نفسانی و رسیدن به مقام بندگی برشمرده می‌فرماید:

فَرَضَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيراً مِنَ الشِّرْكِ، وَالصَّلَاةَ تَنْزِيهاً عَنِ الْكِبْرِ، وَالزَّكَاةَ تَشْبِيهاً لِلرِّزْقِ، وَالصِّيَامَ ابْتِلَاءً لِإِخْلَاصِ الْخُلُقِ، وَالْحَجَّ [تَفْوِيهاً] تَقَرُّبَةً لِلدِّينِ، وَالْجِهَادَ عِزًّا لِلْإِسْلَامِ، وَالْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ مَصْلَحَةً لِلْعَوَامِّ، وَالنَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ رَدْعاً لِلشُّفَهَاءِ، وَصِلَةَ الرَّحِمِ مَنَّمَةً لِلْعَدَدِ (نهج البلاغه، حکمت ۲۴۴)؛

خداوند ایمان را واجب کرد، برای پاکی دل‌ها از شرک، نماز را برای منزه ساختن مردم از خودخواهی، زکات را برای رسیدن روزی، روزه را برای آزمودن اخلاص مردم، حج را برای نیرو گرفتن دین، جهاد را برای عزت و ارجمندی اسلام، امر به معروف را برای اصلاح مردمان، نهی از منکر را برای بازداشتن سفیهان از زشتی‌ها و صلّه رحم را برای افزون شدن شمار خویشتان.

لذا در نهج البلاغه بر قرب حق تعالی و تکامل روحی و معنوی انسان‌ها تأکید بسیاری شده است. آدمی در سایه عبودیت به کمال آفرینش که همان بندگی خداست دست می‌یابد و براساس استعداد خود، مسیر کمال را می‌پیماید. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

فَإِنَّمَا أَنَا وَ أَنْتُمْ عِبِيدٌ مَمْلُوكُونَ لِرَبِّ لَا رَبَّ غَيْرُهُ (نهج البلاغه، خطبه ۲۰۷)؛

ما و شما بندگانی هستیم در قبضه قدرت پروردگاری که پرورش دهنده‌ای جز او نیست.

طبعاً در چنین موقعیتی، پای فشردن بر شاخص‌های قرب الهی و اجرای حدود الهی و حق مدار ماندن و پروای الهی داشتن و دست به دنیا نیالودن و از پرتگاه فتنه‌ها جستن و به دام بدعت‌ها و التقاط‌ها گرفتار نیامدن، شگرف امری است که جز با برخورداری از اراده پولادین و دین‌شناسی بنیادین و توفیق الهی راست نیاید. از این رو، مولای متقیان امیرالمؤمنین علیه السلام از ثبات در دینداری و اهمیت آن در دوره غیبت، این‌گونه یاد می‌کند. حبیبم، رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

سوگند به آن‌که مرا به حق برانگیخت، فرزند به پاخاسته من غایب خواهد شد. پس هر که زمانه غیبت وی را درک کرد، بر ریسمان محکم دین خدا چنگ زند و بر ابلیس خبیث راهی نگشاید که با افسوس شک و تردید، او را از آئین من، دور و از دین من برون سازد (حر عاملی، بی‌تا: ۴۵۹).

همچنین فرمودند:

اینان پیروان راهبران دین و امامان راستینند؛ هم آنانی که به آداب ایشان مودبند و رهرو طریقت‌شان. دانش همراه گهر ایمان، بر ایشان روی آورده است. آنان چشم به راه دولت حقد (کلینی، ۱۳۸۱ق: ۳۳۵).

بنابراین عبودیت، آغاز حرکت جامعه بشری در مسیر صراط مستقیم و به سوی مقصد آفرینش؛ شروع زندگی سعادت‌مندانۀ همه انسان‌ها و فراهم شدن صلح و امنیت در جامعه است. از همین رو امام علی علیه السلام می‌فرماید:

حضرت مهدی هواهای نفسانی را به هدایت و رستگاری باز می‌گرداند. در آن روزگار که مردم هدایت الهی را به پیروی هواهای نفسانی در آورده‌اند. همچنین نظرات و اندیشه‌های مردم را پیرو قرآن می‌کند، در آن روزگاری که آنها قرآن را پیرو اندیشه‌های خود کرده‌اند (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۸).

ب) امیدبخشی در برابر ظلم و فساد (ظلم ستیزی)

یکی دیگر از آثار و نتایج فرهنگ انتظار امیدبخشی در برابر ظلم و فساد است. برخلاف برخی مکاتب فلسفی و ادیان مذاهب ساختگی که معتقدند جهان و جهانیان سرانجام در اوج تاریکی، گمراهی، ستم و نابرابری در اثر رویدادها و بلایایی طبیعی یا سلاح‌ها و تجهیزات ویرانگر ساخته دست بشر، نابود می‌شوند (صافی گلپایگانی، ۱۴۲۲ق: ج ۲، ۵۰-۲۰). مکتب اسلام، آینده جهان را بسیار روشن، امیدبخش، سرشار از نور و سرور می‌داند و معتقد است که دنیا فرجامی نیک خواهد داشت و برخلاف میل ستمگران و سرکشان تاریخ، جهانیان در پایان تاریخ، طعم خوش عدالت، آزادی و رستگاری را خواهند چیشد (امام خمینی، ۱۳۷۲ش: ۴۷۲-۴۷۳). در روایات اصلاحگری در عرصه‌های فردی و پیاده کردن محاسن اخلاق، تلاش، پویایی و پیشرفت در تمام عرصه‌ها و شکوفاسازی اندیشه‌ها را از آثار و نتایج اعتقاد به مهدویت شمرده شده است.

امیدبخشی یکی از مؤلفه‌های مورد تأکید نهج البلاغه است. امام علی علیه السلام در نهج البلاغه در باب امیدواری می‌فرماید:

راجع به امیدواری او این‌طور تصور می‌کند که به خداوند امیدوار می‌باشد ولی به عظمت خداوند سوگند که دروغ می‌گوید برای این‌که اگر دروغ نمی‌گفت امیدواری او از عملش معلوم بود. هرکس که يك امیدواری دارد امیدش از اعمال او نمایان می‌باشد و هر امیدواری غیر از امیدوار به خدا بودن ناقص است و او کسی است که در قلب خود از خداوند بیم ندارد. زیر نمی‌توان آثار بیم از خداوند را در کردار او یافت و به همین جهت می‌بینید که او در قبال بندگان خدا طوری رفتار می‌نماید که در قبال خداوند آن‌گونه رفتار نمی‌کند. او این قدر معرفت ندارد که بفهمد که مقام و مرتبه الهی بسی بزرگ‌تر از آن است که رفتار نسبت به وی کمتر از رفتاری باشد که با بندگان خدا می‌کند. آیا تصور می‌کند که اگر به خداوند امیدوار باشد، او امیدواری اش را اجابت نخواهد کرد؟ یا این‌که چون از

خدا بیم ندارد و بندگی خدا را به جا نمی‌آورد علت و جهتی را نمی‌بیند تا این‌که به خداوند امیدوار باشد. وقتی از یکی از بندگان خدا می‌ترسد طوری با وی رفتار می‌نماید که در آینده از او بیم نداشته باشد ولی حاضر نیست که همین‌گونه رفتار را با خداوند بکند (خطبه ۱۵۹) لذا باید این امیدواری با اصلاحگری در فرد و جامعه هموار باشد. همچنین حضرت امام علی علیه السلام فرمود: آستانه او در پناه‌دهی به بی‌پناهان از همه آستانه‌ها گسترده‌تر و علم و دانش آن حضرت از همه زیادتر است و از همه مردم بیشتر به صله ارحام و پیوند با خویشاوندان توجه می‌کند. پرودگار! بیعت او را پایان بخش همه آندوه‌ها و پراکندگی امت اسلامی را به دست باکفایت آن حضرت به یگانگی تبدیل کن (نعمانی، ۱۳۷۶ق: ۲۱۲-۲۱۴).

از این رو یکی از مهم‌ترین آثار فرهنگ انتظار و اندیشه مهدوی امیدبخشی و دوری از یأس و ناامیدی است. امید موجب تلاش، حرکت، مبارزه و در نتیجه زنده ماندن انسان می‌شود. امام علی علیه السلام می‌فرماید: خدایا همواره باید حجتی روی زمین برای بندگان داشته باشی تا خلق را به دینت راهنمایی کند، علم تو را به آنها بیاموزد تا حجت تو تباه نشود و پیروان اولیای تو پس از آن‌که آنها را هدایت کرده‌ای، دوباره گمراه نشوند. حجت تو یا آشکار خواهد بود که از او پیروی نمی‌کنند و یا از دیده‌ها نهان خواهد بود که مردم در انتظار او به سر می‌برند (شیخ صدوق، ۱۴۰۵ق: ۳۰۲) پس منتظر فرج باشید و از عنایت و توجهات خداوند ناامید نشوید (مجلس، ۱۴۰۳ق: ج ۱، ۱۰۴).

از مهم‌ترین عنصر امیدواری، دوری از ظلم و ستم است. امام علی علیه السلام ظلم را بر اقسامی می‌شمارد:

- ظلمی که نابخشودنی است، شرک به خدای سبحان است.

- ظلمی که بدون مجازات نمی‌ماند، ستمگری بعضی از بندگان بر بعضی دیگر است. لذا از منظر امام علی علیه السلام ظلم به انسان‌های ناتوان از بدترین ظلم‌ها محسوب می‌شود همان‌طور که بدترین غذا را غذایی می‌داند که از راه حرام و از طریق ظلم و ستم کردن به دست آید: بدترین غذاها لقمه حرام و بدترین ستم‌ها، ستم‌کاری به ناتوان است (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱).

- ظلمی که بخشودنی و قابل جبران است، ستمی که بنده با گناهان بر خویش روا داشته است (دشتی، ۱۳۸۸ش: ۳۳۶-۲۳۸).

از همین رو امام علی علیه السلام یکی از آثار و پیامد فرهنگ انتظار را دوری از ظلم و ستم می‌شمارد و می‌فرماید:

ای مردم! بدانید که زمین هرگز از حجت خدا (امام معصوم) خالی نخواهد ماند؛ اما خدای متعال به زودی مردم را برای ظلم و ستم و همچنین اسرافیه که در حق خودشان انجام می‌دهند، از دیدن حجت الهی محروم خواهد کرد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۱: ۱۱۲-۱۱۳).

همچنین عاصم بن ضمره از حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام روایت کرده که آن حضرت فرمود: زمین از ظلم و ستم پُر خواهد شد؛ آن چنان که هیچ‌کس لفظ «الله» را بر زبان جاری نخواهد کرد، مگر در نهران. پس از این دوره است که خداوند مردم صالحی را خواهد آورد که زمین را از عدل و داد پُر کنند؛ همان‌گونه که پیش از آن از ظلم و ستم پُر شده بود (همان).

از مهم‌ترین نکات این روایت عبارت «ثم یاتی الله بقوم صالحین» است که خداوند مردم صالحی را خواهد آورد که زمین را از عدل و داد پُر کنند. این قوم صالح همانا کسانی‌اند که باور به فرهنگ انتظار دارند و امیدوار در مقابل ظلم و ستم و در یک کدام، ظلم‌ستیز هستند.

ج) احساس حضور و نظارت امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام (تقوای الهی)

یکی دیگر از آثار و نتایج فرهنگ انتظار؛ احساس حضور و نظارت امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام در عرصه‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی است. این نظارت می‌تواند به دو صورت واقع گردد:

یک) نظارت مستقیم و نظارتی که خود حضرت نقش اصلی را دارد؛ مطابق برخی از روایات، اعمال افراد هر هفته بر امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام عرصه می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲۳، ۳۴۰). این عقیده که امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام متوجه و ناظر بر رفتار و عمل ماست، موجب می‌شود که افراد مواظب اعمال خود باشند و کاری نکنند که موجب رنجش آن حضرت شود (امام خمینی، ۱۳۷۷ش: ج ۸، ۳۷۱) و در میدان‌های مختلف چه در میدان معنویت و عبادت، چه در میدان کار و تلاش، چه در میدان مبارزه و سیاست و چه در میدان جهاد، از خودشان اخلاص و شادابی نشان دهند؛ زیرا با کار و تلاش خود، امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام را خرسند و خوشحال می‌کنند؛ دو) نظارت غیرمستقیم و نظارتی که به سبب جانشینی نواب عام آن حضرت یعنی فقهای عادل و اداره جامعه و حکومت به دست ایشان است.

امام علی عَلَيْهِ السَّلَام در نهج‌البلاغه در وصف پرهیزکاری می‌فرماید:

ای مردم خیرخواه‌ترین افراد برای خویش کسی است که بیش از همه دستورات پروردگار را اجرا کند و خیانتکارترین مردم به خود کسی است که در نافرمانی خدا از همه پیش باشد. ضرر کرده آن است که به خود ضرر بزند، رشک برده کسی است که دینش سالم بماند.

سعادت‌مند آن است که از دیگران پند پذیرد و بدبخت کسی است که فریب هوای نفس خویش خورد (نهج‌البلاغه، خطبه ۸۵).

ایشان در جای دیگر می‌فرمایند:

بسیار دشوار است که این نفس را که پیوسته خواهان نافرمانی و بوالهوسی است از شهوت دور نمائیم. بدانید ای بندگان خدا، مومن هر صبح و شام نفس خود را متهم می‌شمرد. پیوسته گناهکارش می‌داند و آن را سرزنش می‌کند. پس در دنیا مثل کسانی باشید که قبل شما بودند (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۷۵).

لذا در اندیشه امام علی علیه السلام منتظران به ظهور آن حضرت را مانند کسانی دانسته است که در خیمه آن حضرت بوده و در کنار ایشان شمشیر بزنند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲، ۱۲۶). اعتقاد به مهدویت و فرهنگ انتظار به معنای حقیقی خود یعنی اعتقاد به امام حی و زنده و امامی که بر رفتار و اعمال شیعیان خود نظارت دارد. زیرا بدون شک اجرای احکام اسلامی مانند حدود و قصاص تعطیل‌بردار نیست و اجرای این امور بر عهده افراد واجد شرایطی است که مورد تأیید امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف هستند.

د، اطاعت از او امر الهی و خودسازی خود و دیگران (جهاد با نفس)

یکی از آثار و نتایج فرهنگ انتظار دوری از گناهان از طریق جهاد با نفس می‌باشد. در فرهنگ انتظار انسان‌ها نیازمند خودسازی و پالایش معنوی و ورعی خود هستند. زیرا جهاد با نفس درجه وجودی حیات معنوی و اختیاری مؤمنان را اشتداد می‌بخشد و این امر باعث آمادگی فرد در جامعه جهت خودسازی و دیگرسازی می‌شود. اگر خودسازی در جامعه منتظران نهادینه شود، این امر باعث اطاعت از ولی و زمینه‌سازی جهت ظهور خواهد بود. زیرا خودسازی باعث تشکیل مدینه فاضله مورد نظر امام معصوم علیه السلام خواهد بود. در جامعه‌ای که مؤمنان خود را اصلاح کنند، حتماً جامعه جهت اصلاح آماده خواهد شد. به عبارت دیگر اصلاح جامعه در گروه اصلاح فرد و مؤمنان می‌باشد.

مهم‌ترین آثار و نتایج فرهنگ انتظار اطاعت از او امر الهی و خودسازی خود و دیگران همانا جهاد با نفس است. زیرا آنچه که فرهنگ انتظار را با خطر مواجه می‌کند، مسئله نفاق است. اساساً راه‌یابی عناصر نامطمئن و نفاق پیشه در هر نهضت، به خلوص آن انقلاب شدیداً آسیب وارد ساخته، دست‌یابی به اهداف نظم انقلابی در جامعه را عمیقاً دشوار می‌سازد. از این رو است که علی علیه السلام می‌فرماید:

قطعاً خداوند مردی از فرزندان مرا در آخرالزمان برانگیزد که خونخواه ما اهل بیت باشد و از مردمان زمان خویش پنهان شود تا آنان که هدایت پذیر نیستند، از مؤمنان راستین تمایز یابند (نعمانی، بی تا: ۱۴۱).

امام علی علیه السلام این مطلب را در جای دیگر در قالبی تمثیلی، چنین بیان می دارد. برای جدا شدن صفوف و مواضع شما در آینده، مثالی می زنم. مردی را در نظر آرید که مقداری غله دارد، آن را تمیز و پاکیزه می کند و سپس آن را در خانه ای برای مدتی طولانی رها می کند. آن گاه که باز می گردد، غله را آفت زده می یابد. پس بار دیگر به تمیز کردن آن همت می گمارد و چون بار نخست، آن را در همان خانه برای مدتی ترک می کند و بار دیگر باز می گردد و همین اتفاق آن قدر رخ می دهد تا اندکی از مقاوم ترین انواع آن غله بر جای می ماند که دیگر آفت بدان کارگر نباشد. مثل شما نیز چنین است؛ آن قدرت تصفیه خواهید شد تا این که گروهی بر جای ماند که فتنه ها برایشان کارگر نباشد (همان: ۲۱۰).

ه) ایجاد روحیه مقاومت و پیشرفت (حرکت و پویایی)

یکی دیگر از آثار و نتایج فرهنگ انتظار، ایجاد جامعه مبتنی بر مقاومت و پایداری در مقابل ظلم و ستم است. در جامعه ای که ظلم و ستم نباشد، آن جامعه به سمت عدالت حرکت خواهد کرد. چون در باور اندیشه مهدویت، یکی از اهداف مهم قیام آن حضرت، ایجاد عدالت در جامعه است. این اندیشه، جامعه منتظران را به این سمت حرکت می دهد که در مقابل حاکمان و نظام ظالمانه بایستند و در مقابل بی عدالتی های مقاومت نمایند. در فرهنگ انتظار، هرگونه همکاری و هماهنگی با عوامل ظلم و ستم مورد قبول نیست و یک امر غیرمنطقی خواهد بود. از طرفی در فرهنگ انتظار، یکی دیگر از آثار آن، حرکت جامعه مؤمنان به سمت ترقی و پیشرفت است. جامعه ای که از ظلم و ستم مبرا است، این جامعه به سمت پیشرفت و آبادانی حرکت خواهد کرد. توسعه به معنای، افزایش توانمندی اجتماعی، افزایش تولید و رسیدن به سطحی از رفاه است. قانون مرگ و حیات علاوه بر انسان ها، جوامع و دولت های را نیز دربر می گیرد و هیچ جامعه ای نیست که از شمول این سنت تخلف ناپذیر بیرون باشد. در این میان عواملی باعث ضعف و انحطاط جوامع می شود و در نقطه مقابل، برخی عوامل و زمینه ها هستند که در حیات اجتماعی یک جامعه نقش آفرین بوده و در رشد و شکوفایی آن تمدن، تأثیری به سزا دارند (حسین زاده، ۱۳۹۷: ۶۰-۷۶).

از منظر امام علی علیه السلام مهم ترین عوامل توسعه ملت های در بُعد درون دینی؛ قرآن محوری

پایبندی به اصول و ارزش‌ها، جهاد در راه خدا، امر به معروف و نهی از منکر، اتحاد و انسجام، اطاعت از رهبر صالح و انصاف و مهربانی با مردم را می‌داند. ایشان در بُعد برون‌دینی؛ اجرای عدالت اجتماعی، تعاون و همکاری در جامعه، برقراری امنیت، تأمین رفاه عمومی، عبرت از انقراض حکومت‌های پیشین و توجه به خواست و اراده مردم است. از منظر امام علی علیه السلام آنچه که باعث پیشرفت جوامع می‌گردد، اطاعت از رهبر است که این خود محصول اتحاد و همدلی است و عدم اطاعت از رهبر را سبب پشیمانی و حسرت می‌داند؛ و در مورد نافرمانی و سرپیچی مردم روزگار خود بارها شکوه می‌کند (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۵).

عدالت ناموس الهی حاکم بر حیات عالم و آدم است. امام علی علیه السلام می‌فرماید:
چگونه در برابر دیگران دادگری پیشه خواهد کرد، آن‌کس که بر خود ستم روا می‌دارد (خوانساری، ۱۳۷۳: ۵۶۴).

ایشان یادآور می‌شود که: سداد ملت و صلاح امت، رهاورد غرس نهال عدالت در دل جامعه بشری است (همان: ۴۹۵). مهدی به شما شیوه و سیره دادگری را خواهد نمود (خطبه ۱۳۸) مهدی کره خالی را چنان از قسط و عدل خواهد انباشت که کینه از دل مردمان رخت بریندد و حتی وحوش نیز با یکدیگر از در صلح در آیند (طبرسی، ۱۴۱۳: ق: ۷۰).

(و جهاد با نفس و رسیدن به ارزش‌های اخلاقی (وفاق و همبستگی)

یکی دیگر از آثار و نتایج فرهنگ انتظار، رسیدن به ارزش‌های اخلاقی و همبستگی اجتماعی است. جامعه‌ای که در آن همبستگی و اتحاد نباشد، زوال آن جامعه موجب فروریزی ساخت جامعه و از هم پاشیدگی حیات اجتماعی خواهد بود. فرهنگ انتظار می‌تواند در ایجاد ارزش‌های جدید و ناب زمینه را جهت پیوند و اعتماد عمومی و احساس هویت جمعی رهگشا باشد. زمانی که بین فرهنگ‌های مختلف پیوند برقرار شد، این فرهنگ‌ها می‌توانند، در ساخت فرهنگ مشترک همکاری و همیاری داشته باشند.

روش امام علی علیه السلام در دوران حکومت و زندگی سیاسی وی بر محور صلح بوده و صلح‌گرایی در تعالیم و سیره امام علی علیه السلام از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است. ابن میثم در شرح نهج‌البلاغه می‌گوید:

هدف مورد نظر و خواست واقعی امام علی علیه السلام نیز از جنگ و صلح هدایتگری است. بر این اساس حضرت در تمامی جنگ‌ها به دنبال این بود که جنگ را به تأخیر اندازد و هدایت‌یابی منحرفان را از طریق مسالمت‌آمیز انتظار داشته باشد. بدین امید که شاید

افرادی را جاذبه عنایت خداوندی دریابد و لطف حق سبب پیوسته شدنشان به راه خدا گشته هدایت یافته و به نورانیت روشنائی، کمال و سعادت راه یابند و دیدگان شان به نور رفتار و کمال امام روشن شود (بحرانی، ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۳۱۲).

هدایت یابی منحرفان بدین طریق نزد امام دوست داشتنی تر بود از این که آنها را در عین گمراهی و ضلالت بکشد (نهج البلاغه، خطبه ۵۵). لذا در نگاه لطیف و انسانی علی علیه السلام و در جهان بینی الهی آن موحد راستین صلح موهبتی الهی و بستر مناسب روابط انسانی و مایه آرامش لازم برای رشد همگانی است. امام علی علیه السلام جنگ و خونریزی را شر و بدی و صلح را خیر و نیکی دانسته است (نهج البلاغه، خطبه ۴۳).

گفتار و کردار علی علیه السلام در زندگی، در تقبیح دشمنی و جنگجویی و کشتار و تحسین صفا و دوستی و برادری، و همچنین تعاون و همکاری با همدیگر است. او به خاطر صلح، به تعاون و همکاری دستور می دهد و خود در این راه صمیمانه می کوشد. زیرا وی معتقد است که صلح باعث آرامش و امنیت کشورهاست (کوثری و دیگران، ۱۳۹۷ ش: ۱۰۷-۱۲۸).

لذا مهرورزی، دادگستری و وفاق و همبستگی از دیگر آثاری است که در نهج البلاغه بر آن تأکید شده است. امام علی علیه السلام می فرماید:

مهدی رضی الله عنه از یاران خود، پیمان می ستاند که دزدی نکنند، به زنا آلوده نشوند، بی جهت کسی را نکشند حریم محترمی را هتک نکنند و مسلمانی را دشنام ندهند، بر استراحتگاهی هجوم نبرند، کسی را به ناحق نزنند (سید ابن طاوس، ۱۴۰۸ ق: ۱۳۲).

۳. تجزیه و تحلیل داده ها

بین مقولاتی که در باب آثار و نتایج فرهنگ انتظار که مورد اشاره قرار گرفت و حضرت علی علیه السلام به انحای گوناگون آنان را به کارگزاران دولتی، به جامعه و مردم خود سفارش کرده است، نسبت معناداری با یکدیگر دارند به طوری که اولویت قائل شدن برای هر یک از آنان کمی سخت بوده و دارای درهم تنیدگی و بهم پیوستگی خاصی است. با این حال در بین شش آثار و نتایج فرهنگ انتظار ذکر شده، بیشترین آن مربوط به احساس حضور و نظارت امام عصر (تقوای الهی) است و جهاد با نفس و رسیدن به ارزش های اخلاقی (وفاق و همبستگی)؛ ایجاد روحیه مقاومت و پیشرفت (حرکت و پویایی)؛ اطاعت از اوامر الهی و خودسازی خود و دیگران (جهاد با نفس)؛ امیدبخشی در برابر ظلم و فساد (ظلم ستیزی)؛ قرب به حق تعالی و تکامل روحی و معنوی (مقام بندگی)؛ به ترتیب در ردیف بعدی هستند.

از تحلیل محتوایی این مقولات چنین برمی‌آید که فرد منتظر در فرهنگ انتظار بیشترین کار را باید در این امر صرف کند که همیشه امام عصر عجل الله تعالی فرجه الیه ناظر بر رفتار خود بداند و احساس حضور حضرت را در زندگی خود درک کند. لذا عنصر اجتماعی بر عنصر فردی غلبه خواهد داشت. به عبارت دیگر، آنچه که در دیدگاه اندیشه امام علی علیه السلام مورد توجه است، عنصر اجتماعی است تا فردی.

احساس حضور حضرت در فرهنگ انتظار داری نتایجی است که از جمله آنها، رسیدن به ارزش‌های اخلاقی و وفاق و همبستگی و دوری از تفرقه است. این امر میسر نمی‌شود مگر با جهاد با نفس. رعایت حقوق دیگران و احترام به دیگران، باعث ایجاد روحیه مقاومت در مقابل استکبار جهانی و مدعیان ظلم و فساد می‌باشد.

بنابراین اگر جامعه دچار نوعی گسست و چنددستگی شود، این امر مانع از شکل‌گیری آثار و نتایج فرهنگ انتظار است. امام علی علیه السلام در کلام و در نهج البلاغه بر این امر هم سفارش می‌کند و هم تأکید. وقتی که اجماع حاصل شد و نظام سیاسی مستقر شد، می‌بایست حکومت اثربخشی خود را در ایجاد هویت دینی به نمایش بگذارد که همین امر باعث می‌شود تا دولت، تمام ابزارهای خود را برای آن به کار ببرد تا اعتماد مردم را کسب نماید. بدین ترتیب، فرهنگ انتظار معنا پیدا می‌کند. یکی از راه‌های جلوگیری از برهم خوردگی جامعه و عدم هماهنگی بین باورها، پذیرش، رفتار و احساس تعلق است که باعث بحران هویت دینی در جامعه می‌شود.

رتبه شاخص‌ها	درصد شاخص به هدف	فراوانی	مؤلفه
۶	۲/۷۷	۳۸۰	قرب به حق تعالی و تکامل روحی و معنوی (مقام بندگی)
۵	۹/۸۹	۱۳۵۴	امیدبخشی در برابر ظلم و فساد (ظلم‌ستیزی)
۱	۲۸/۵۱	۳۹۰۳	احساس حضور و نظارت امام عصر (تقوای الهی)
۴	۱۴/۷۰	۲۰۱۳	اطاعت از اوامر الهی و خودسازی خود و دیگران (جهاد با نفس)
۳	۲۱/۰۵	۲۸۸۲	ایجاد روحیه مقاومت و پیشرفت (حرکت و پویایی)
۲	۲۳/۰۵	۳۱۵۶	جهاد با نفس و رسیدن به ارزش‌های اخلاقی (وفاق و همبستگی)
۶	%۱۰۰	۱۴۶۸۸	جمع

جدول شماره ۱ - تجزیه و تحلیل داده‌ها

نتیجه‌گیری

با بررسی کلام امام علی علیه السلام و نهج البلاغه، معلوم می‌شود که فرهنگ انتظار آثار و نتایجی دارد که مهم‌ترین آنها عبارتند از: مقام بندگی؛ ظلم‌ستیزی؛ تقوای الهی؛ جهاد با نفس؛ حرکت و پویایی و پیشرفت و وفاق و همبستگی می‌باشد.

از نکات قابل توجه: اولاً؛ یافته‌هایی که از آثار و نتایج فرهنگ انتظار در کلام امام و نهج البلاغه به دست آمده، ارتباط معنادار و پیوسته میان مؤلفه‌ها و مقولاتی بود که در بالا بیان شده است. مؤلفه‌ها در کنار هم قرار گرفته و فرهنگ انتظار را که امروزه به آن توجه می‌شود، قابل مشاهده است. از محتوای کلام امیرالمؤمنین علیه السلام چنین برمی‌آید که فرهنگ انتظار و آثار و نتایج آن از دیدگاه ایشان، هماهنگی بین باور، رفتار، پذیرش و مبتنی بر کسب رضایت الهی، برای همگان است. بنابراین مؤلفه‌های شش‌گانه آثار و نتایج در نهج البلاغه نسبت معناداری بین آنها وجود دارد و عدم هماهنگی بین آنها، باعث عدم شکل‌گیری آثار فرهنگ انتظار در جامعه خواهد شد. ثانیاً؛ گرچه آثار و نتایج فرهنگ انتظار نیازمند دقت نظر بیشتری است و شاید در آینده مقولات و مؤلفه‌های دیگری نیز به آن افزوده شود و یا مفاهیم مرتبط به آن تغییر یابد. ثالثاً؛ اگرچه در این پژوهش بر آن نبودیم که شاخصه‌ها و مؤلفه‌های آثار و نتایجی که دیگران گفته‌اند را بر نهج البلاغه امام علی علیه السلام مورد سنجش قرار دهیم، بلکه درک درست از فرهنگ انتظار در اندیشه امام علی علیه السلام مدنظر بوده است.

از یافته‌های این پژوهش چنین برآمد که آثار فرهنگ انتظار از دیدگاه اسلام بر اصولی مشخص استوار است که در صورت تخطی از آن پایه‌های جامعه نیز متزلزل خواهد شد و جامعه دچار ورطه سقوط قرار می‌گیرد. در این میان، کارگزاران حکومتی، رهبران و نخبگان جامعه نقش آنها در این عرصه پررنگ‌تر است. بنابراین تربیت نیروهای جوان جامعه با هویت دینی باعث می‌شود که کارآمدی حکومت افزایش پیدا کند. آنچه که حضرت علی علیه السلام در باب فرهنگ انتظار و آثار آن به کارگزاران خود سفارش می‌کند، می‌تواند الگوی مناسبی برای جوامع اسلامی و غیراسلامی باشد تا مناسبات خود با مردم را منظم سازند و شاهد هرچه زودتر ظهور آن منجی منتظر باشیم.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن بابویه، محمد بن حسین (۱۴۰۳ق)، *الخصال*، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۵ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
۳. الادری، حسین (۱۳۸۹ش)، *فرهنگ انتظار*، سایت آیت‌الله مکارم شیرازی: <https://makarem.ir/main.aspx?lid>
۴. اسپریگنز، توماس (۱۳۷۰ش)، *فهم نظریه‌های سیاسی*، ترجمه: فرهنگ رجایی، تهران: آگاه، دوم.
۵. بحرانی، ابن میثم (۱۳۶۲ش)، *شرح نهج البلاغه*، بی‌جا: دفتر نشر کتاب، دوم.
۶. بلخی مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۷ش)، *مثنوی معنوی*، تهران: انتشارات آتشیان.
۷. پورسیدآقایی، سیدمسعود (۱۳۸۶ش)، «مهدویت و رویکردها»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، شماره ۴.
۸. حر عاملی، محمدحسن (بی‌تا)، *اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات*، به اهتمام: ابوطالب تجلیل تبریزی، بی‌جا: بی‌نا.
۹. حسین زاده، علی و دیگران (۱۳۹۷ش)، «شناسایی و سنخ‌بندی زمینه فرهنگی اجتماعی توسعه ملت‌ها با تأکید بر دیدگاه نهج البلاغه»، *فصل‌نامه پژوهش‌نامه نهج البلاغه*، شماره ۲۳.
۱۰. خوانساری، جمال‌الدین (۱۳۷۳ش)، *شرح غررالحکم*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۴ش)، *مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، قم: انتشارات ذوی القربی.
۱۲. سحرخوان، محمد (۱۳۹۹ش)، «راهبردهای مقاومت در دوره انتظار از منظر قرآن کریم»، *فصل‌نامه مطالعات علوم قرآنی*، شماره ۲.
۱۳. سوزنجی، حسین (۱۳۸۳ش)، «مهدویت و انتظار در اندیشه استاد مطهری»، *فصل‌نامه قبصات*، شماره ۳۳.
۱۴. سید ابن طاوس، ابوالقاسم علی بن موسی (۱۴۰۸ق)، *الملاحم والفتن*، بیروت: مؤسسه الاعلمی.
۱۵. سیدنژاد، سیدصادق (۱۳۷۹ش)، *چهل حدیث امام مهدی عجل الله تعالی فرجه* در کلام امیرالمؤمنین، قم:

- انتشارات مسجد جمکران .
۱۶. شفیعی سروستانی، ابراهیم (۱۳۹۸ش)، *مهدویت، اندیشه نامه انقلاب اسلامی*، تهران: نهضت نرم افزاری .
۱۷. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۸۱ش)، *گفتمان مهدویت: سخنرانی ها گفتمان سوم*، قم: بوستان کتاب .
۱۸. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۴۲۲ق)، *منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر*، قم: دفتر تنظیم و نشر آثار حضرت آیه الله صافی، اول .
۱۹. طبرسی، ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب (۱۴۱۳ق)، *الاحتجاج*، تحقیق: ابراهیم بهادری و محمد هادی، قم: انتشارات اسوه .
۲۰. فهیمی، علی مدد (۱۳۹۷ش)؛ *نقش انقلاب اسلامی ایران در گسترش فرهنگ انتظار*، تهران: همایش بازخوانی آثار علمی و فرهنگی انقلاب اسلامی ایران .
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۱ق)، *الکافی*، تهران: مکتبه الصدوق .
۲۲. کوثری، محمد علی و دیگران (۱۳۹۷ش)، «صلح طلبی امام علی و ارائه الگوهای عملی تحقق صلح و جلوگیری از جنگ در سیره ایشان»، *فصل نامه علمی پژوهشی پژوهش های نهج البلاغه*، شماره ۵۹ .
۲۳. متقی هندی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۹ق)، *کنز العمال فی سنین الاقوال و الافعال*، بیروت: دارالکتب العلمیه .
۲۴. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی .
۲۵. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۷۷ش)، *صحیفه*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه .
۲۶. نعمانی، ابن ابی زینب (بی تا)، *کتاب الغیبه*، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: مکتبه الصدوق .
۲۷. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۶ق)، *الغیبه*، تهران: نشر صدوق .
۲۸. نوروزی و همکاران (۱۳۹۰ش)، «موانع و آفات انتظار»، *فصل نامه مشرق موعود*، شماره ۱۷ .
29. Glock, C. Y., & Stark, R. (1965); *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally.